

УДК 001.32(477)(092)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-09

ДІЯЛЬНІСТЬ ДАНИЛА ЗАБОЛОТНОГО НА ПОСАДІ ГОЛОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (ВУАН)

О. В. Чернуха

Харківський національний медичний університет
1476@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2151-2067>

Г. Л. Демочко

Харківський національний медичний університет
inio2@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-5744-5893>

У статті розглянуто діяльність видатного вітчизняного епідеміолога Д. Заболотного на посаді президента Всеукраїнської академії наук. Він очолював цю установу лише півтора року, але за цей час була розроблена та ухвалена нова редакція її статуту. Попри хворобу, очільник Академії наук постійно виїжджав на місця, що сприяло визначенню переліку найактуальніших проблем, які могла розв'язати ВУАН. Вагомим досягненням вченого стало відкриття влітку 1928 р. при Академії Інституту мікробіології й вірусології. Д. Заболотний особисто контролював кадрову політику, залучаючи до роботи в Академії молодих науковців, що сприяло виникненню наукових шкіл. Завдяки його зусиллям було набагато поліпшено матеріально-технічну базу ВУАН, забезпечено Академію науковою літературою. У статті зроблено висновок, що значущість діяльності Д. Заболотного як президента полягає насамперед у великій організаторській роботі, спрямованій на встановлення тісного зв'язку теорії з практикою, відповідності наукового знання вимогам часу.

Ключові слова: Д. Заболотний, Всеукраїнська академія наук, епідеміологія, Інститут мікробіології і вірусології, УСРР, лабораторія, наукові школи, президент.

В статье рассматривается деятельность выдающегося отечественного эпидемиолога Д. Заболотного на посту президента Всеукраинской академии наук. Он возглавлял это учреждение всего полтора года, но за это время была разработана и принята новая редакция ее устава. Несмотря на болезнь, глава Академии наук постоянно осуществлял выезды на места, что способствовало определению перечня наиболее актуальных проблем, решение которых можно было найти в стенах ВУАН. Весомым достижением ученого стало открытие летом 1928 г. при академии Института микробиологии и вирусологии. Д. Заболотный лично контролировал кадровую политику, привлекая к работе в академии молодых ученых, что способствовало возникновению научных школ. Благодаря его усилиям значительно улучшилась материально-техническая база ВУАН и обеспечение ее научной литературой. Сделан вывод, что значимость деятельности Д. Заболотного как президента Академии наук – прежде всего в большой организаторской работе, направленной на установление тесной связи теории с практикой, соответствия научного знания требованиям времени.

Ключевые слова: Д. Заболотный, Всеукраинская академия наук, эпидемиология, Институт микробиологии и вирусологии, УССР, лаборатория, научные школы, президент.

The article deals with the activities of the outstanding domestic epidemiologist D. Zabolotny as a president of the All-Ukrainian Academy of Sciences. He headed this institution only for a year and a half, but during this time a new edition of its charter was developed and adopted. Despite the

illness, the head of the Academy of Sciences constantly carried out field visits that helped to determine the list of the most urgent problems and deal with them in the AUAS. The opening of the Institute of Microbiology and Virology at the Academy in the summer of 1928 was a significant achievement of the scientist. D. Zabolotny personally supervised the staffing policy, involving young scientists to work at the Academy. This contributed to the emergence of scientific schools. Thanks to his efforts, the material and technical base of the AUAS and its provision with scientific literature have been significantly improved. The conclusion was drawn that the importance of D. Zabolotny's activity as a chief of the All-Ukrainian Academy of Sciences was primarily in the great organizational work aimed at establishing a close connection between theory and practice, the compliance of scientific knowledge with demands of the times.

Keywords: *Danylo Zabolotny, All-Ukrainian Academy of Sciences, epidemiology, Institute of Microbiology and Virology, USSR, laboratory, scientific schools, president.*

Цього року виповнюється 90 років відтоді, як на чолі Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) стала непересічна особистість – Данило Кирилович Заболотний. З ім'ям Данила Заболотного, одного з послідовників Луї Пастера та учня Іллі Мечникова, фундатора вітчизняної епідеміології, видатного мікробіолога, пов'язані вагомі досягнення в боротьбі з низкою небезпечних хвороб, як-от чума, холера, сифіліс, дифтерія та ін. Класичні роботи академіка, передусім присвячені епідеміології чуми та холери, започаткували сучасну епідеміологію як самостійну науку. Достатньо повно в літературі, присвяченій цьому видатному вченому, розкрито і його науковий епідеміологічний метод, який полягав у комплексному дослідженні епідемій, що давало змогу істотно підвищити ефективність боротьби з інфекційними хворобами. Проте набагато менше уваги дослідники приділяли Д. Заболотному як новатору у сфері організації науки й наукових досліджень. У цьому контексті визначальний – нетривалий, але дуже насичений період перебування вченого на чолі Всеукраїнської академії наук. Цей факт переконує в надзвичайній актуальності вибраної теми дослідження.

Метою статті є аналіз діяльності Д. Заболотного на чолі Всеукраїнської академії наук, його бачення шляхів і перспектив розвитку української науки в умовах більшовицького режиму.

Під час роботи над темою статті, автори проаналізували досить багато досліджень, присвячених Д. Заболотному. Найповніше, на нашу думку, його наукова та громадська діяльність висвітлена на сторінках робіт Н. Піцик, В. Білай та К. Васильєва [3–5; 11]. Утім потрібно зауважити, що згадані монографії виходили ще за радянських часів, тому, безумовно, деякі важливі факти, пов'язані з різними етапами життєдіяльності вченого, зокрема і з перебування його на чолі ВУАН, у них висвітлені викривлено, політизовані або взагалі замовчувані. На жаль, до сьогодні немає ґрунтовного дослідження біографії вченого, підготовленого з огляду на сучасні методологічні підходи й позиції. Серед джерел найбільшу цікавість становлять щоденник, листи та автобіографія науковця [8; 12], однак потрібно пам'ятати, що джерела особового походження не позбавлені суб'єктивізму й розглядати їх можна сукупно з іншими матеріалами.

Уперше відомий вчений почав співпрацювати з Академією наук 1918 р., коли її щойно було створено завдяки зусиллям тодішнього очільника Української держави П. Скоропадського [10, с. 9]. Членом ВУАН уже за радянської влади Д. Заболотного обрали ще 1921 р. Однак Д. Заболотний, основна діяльність якого тоді була пов'язана з науково-дослідними установами Петрограда та Москви, до певного часу не брав активної участі у її житті. 1924 р. під час роботи IV Всеукраїнського з'їзду бактеріологів вченого запрошували залишитися в Києві, щоб створити мікробіологічний інститут АН УСРР [1, с. 224]. Д. Заболотний позитивно поставився до цієї пропозиції, але в останню мить його запросили працювати у Військово-медичну академію в Ленінграді.

Ситуація різко змінилася після того, як 1928 р. академіку Д. Заболотному пропонують очолити ВУАН. Він без вагань вирішує повернутися на Батьківщину. Напередодні від'їзду до України, перебуваючи ще в Ленінграді, Д. Заболотний писав у листі до одного зі своїх колег: «Збираюсь на Україну, сподіваючись, що зможу там попрацювати для рідного краю і народу. Обіцяють мені зробити лабораторію в Чеботарці, а поки при Академії в Києві» [10, с. 11]. Єдине, що турбувало науковця, – стан здоров'я, бо незадовго до цього Данило Кирилович мав загострення хронічного ревматизму суглобів. Щодо цього Д. Заболотний зазначав у своєму щоденнику: «Не знаю, чи вистачить мене на нове завдання... яке близьке до мого серця, але спробую зібрати всі сили... щоб попрацювати ще...» [11, с. 230].

Першим днем на новій посаді для науковця стало 12 травня 1928 року. Він одразу задекларував своє основне завдання – перетворити ВУАН на найавторитетніший республіканський науковий центр. Д. Заболотний змінює структуру Академії, працює над вдосконаленням її статуту, намагаючись максимально швидко привести цей заклад у відповідність до вимог часу. Він планує підсилити інститути технічного, сільськогосподарського й біологічного відділень, розширивши проблематику їхніх досліджень. За ініціативою нового керівника вдалося розгорнути широку програму досліджень природних багатств УСРР – водних, мінеральних, клімату [2, с. 13]. Учені вдосконалювали промислові технології, працювали над проблемами збільшення врожайності, розробляли нові матеріали для житлового й дорожнього будівництва. Першими роботами заявила про себе лабораторія електрозварювання на чолі з Є. Патоном. У вересні 1928 р. почала працювати хіміко-технологічна лабораторія.

Аналізуючи діяльність Д. Заболотного на посаді голови ВУАН, дослідники мають не забувати про деякі особливості того історичного періоду. У жовтні 1928 р. влада почала форсовану індустріалізацію, усе, зокрема й діяльність науково-дослідних установ, мало бути підпорядковане інтересам народного господарства, як їх розуміли більшовики. Водночас за виконанням планів і норм, на другий, якщо не на третій план відходили інтереси їхніх виконавців – звичайних людей, життєвий рівень переважної більшості з них залишався вкрай низьким.

Цю ситуацію добре розумів Данило Кирилович, який доклав чимало зусиль, щоб поліпшити ситуацію щодо охорони здоров'я людей праці. Так, у серпні 1928 р. він здійснив поїздку одразу кількома районами Донбасу. Повернувшись із неї, академік звернувся до республіканського керівництва з проханням негайно вжити заходів щодо поліпшення водопостачання регіону. У цьому вчений бачив важливий спосіб знизити занадто високий рівень захворюваності серед шахтарів і членів їхніх родин, зокрема дітей [6, с. 118]. Не чекаючи рішення партійного керівництва, він за власною ініціативою форсує розроблення проекту поліпшення санітарно-гігієнічної ситуації на Донеччині, домагається встановлення спеціальних охоронних зон навколо джерел водопостачання населення, обов'язкового хлорування всієї питної води. Голова ВУАН навіть особисто контролює створення виробництва вітчизняних хлораторів, які до того закуповували лише за кордоном. Також завдяки Д. Заболотному трохи згодом на Донбасі відкрили філію ВУАН, якій належала чільна роль у розвитку гірничорудної, металургійної, хімічної промисловості та охорони природи.

Літо-осінь 1928 р. видалися для президента Академії наук надзвичайно насиченими. Він вивчав праці Комісії з історії Близького Сходу (за його ініціативи почали досліджувати історичні зв'язки між Україною та Єгиптом, Сирією й низкою інших країн). У вересні Д. Заболотний відвідує Одесу, щоб прискорити відкриття там біостанції Всеукраїнської академії наук [11, с. 232]. Разом з академіком М. Кащенком Д. Заболотний приділяв увагу питанню акліматизації в Україні нетипових для неї культур, зокрема персиків. Дізнавшись, що в багатьох аптеках республіки є дефіцит лікарських рослин, президент запропонував створити спеціалізовані господарства з їхнього вирощування.

Звичайно, тоді був час, коли насамперед цінували практичні кроки й дії, результати яких можна було побачити одразу, як кажуть «неозброєним оком». Однак Данило Кирилович був

справді обдарованою людиною, якій водночас вдавалося поєднувати в собі як ефективного практика, так і вченого-теоретика, що своїми дослідженнями визначив магістральний напрямок розвитку наукової думки на багато десятиліть вперед. Так, виступаючи перед харківськими науковцями в липні 1928 р., академік підкреслював, що «за жодних обставин не потрібно згортати теоретичні дослідження, бо коли розвиток теоретичної думки затримується, від цього передусім потерпають прикладні науки» [9, с. 16].

Аналізуючи процес творчості у статті «Наукова творчість і наукова кооперація», що побачила світ 1929 р., Д. Заболотний наполягав на організації наукової роботи в УСРР за допомогою наукових асоціацій, які мали акумулювати результати найперспективніших досліджень у тій чи тій галузі [8, с. 3]. Створення наукових асоціацій могло стати справжнім нау-хау у сфері організації наукової діяльності, проте смерть Д. Заболотного не дала змоги реалізувати цей задум.

Вперше в історії вітчизняної науки за часів президентства видатного епідеміолога у практику запровадили публічні звіти ВУАН як загалом, так і в окремих її галузевих науково-дослідних інститутах перед трудовими колективами. Він і сам, попри похилий вік і хворобу, намагався особисто відвідати максимум подій, що відбувалися під егідою Академії наук у різних містах і містечках УСРР. За неповний рік Д. Заболотний виступав перед вченими, шахтарями, залізничниками, портовиками багатьох міст, особисто листувався із людьми, даючи поради щодо розв'язання наукових проблем та господарчих питань [5, с. 66].

Президент ВУАН дуже відповідально ставився до виховання молодого покоління науковців. Це давало Данилу Кириловичу змогу об'єднати навколо себе кілька десятків талановитих вчених, заклавши основи вітчизняної наукової школи епідеміологів. У своєму щоденнику він зробив запис, датований листопадом 1928 р.: «...добре, що моя посада дає змогу залучити до науки багато молодих сил, потяг яких до знань переповнює радістю моє серце» [7, с. 38]. Перманентно перебуваючи у стані творчого пошуку, керівник ніколи навіть не намагався зображати з себе «генерала від науки», його не зачіпали успіхи учнів, яким він завжди надавав можливість вільного пошуку та широкої критики.

Одним із головних завдань Д. Заболотного було реалізувати свою давню мрію – відкрити мікробіологічну лабораторію. До речі, коли науковець погодився обійняти посаду президента ВУАН, він одразу наголосив, що відкриття такої лабораторії – необхідна умова його згоди. Це свідчить про небажання вченого залишати науково-дослідну роботу навіть тоді, коли він перебував на чолі Академії наук. Про тяжіння до експериментальної діяльності свідчать також сторінки його щоденника: «Нова справа вплинула на мою лабораторну роботу, яка для мене, безсумнівно, ближча й краща...» [11, с. 235].

У червні 1928 р. уряд виділив кошти, щоб створити як окремий підрозділ ВУАН Інститут мікробіології та вірусології з трьома відділами: мікробіологічним, біохімічним та епідеміологічним. Під інститут навіть почали зводити в Києві окрему будівлю. Д. Заболотний, повернувшись з Копенгагена, де він брав участь у міжнародному науковому конгресі, починає особисто добирати кадри для інституту. Ставку він робить на молодих науковців, які вже встигли заявити про себе. Президент ВУАН форсує закупівлю спеціального обладнання, комплектування наукової бібліотеки, закупівлю лабораторних тварин. У щоденнику з'являються записи: «Починаємо обживати Інститут...», «Потрібно розгорнути роботу в Інституті...», «Час вже скласти план роботи й починати досліди» [9, с. 20–21].

Усупереч тому, що саме восени 1928 р. знову почала свій наступ хвороба, академік не збирався полишати свої починів. Фактично за півроку роботи Інститут перетворюється на головний науково-теоретичний і практичний центр мікробіології в Україні. Наприкінці 1928 р. у Карлівці, що на Полтавщині, запрацювала перша станція із шести запланованих, яка мала власні лабораторії медичної та ґрунтової мікробіології [3, с. 91]. Саме в цей час Д. Заболотного зацікавила проблема використання мікропроцесів у народному господарстві, зокрема в підвищенні родючості ґрунтів. Перед колективом академік поставив завдання – вивчити закономірності розвитку й життєдіяльності мікробів та їхню взаємодію.

Відділом медичної мікробіології президент ВУАН керував особисто, спрямувавши свою увагу на поглиблене вивчення кишкових інфекцій, дифтерії, грипу та його ускладнень, зокрема менінгіту.

Авторитет Д. Заболотного постійно зростав. У травні 1929 р. його обирають дійсним членом АН СРСР. Він знову стає членом ЦВК СРСР та ВУЦВК, депутатом Київської міської ради. Яскравою була його доповідь на травневому Всесоюзному з'їзді рад, де академік підкреслював те важливе місце, яке має посідати наука в житті держави. Багато в чому завдяки активності свого президента ВУАН на початку червня 1929 р. отримує ще один «транш» від РНК СРСР – 700 тис. рублів, які мали використати, щоб зміцнити матеріально-технічну базу академії [4, с. 90]. У постанові також підкреслювали внесок установи в господарську, наукову й культурну розбудову УСРР.

Однак не все було так безхмарно у відносинах академіка з більшовицькою владою. Нещодавно в архівах ДПУ знайдені документальні свідчення про те, що видатний вчений мав наміри демонстративно залишити посаду президента Академії наук на знак своєї незгоди з початком арештів її працівників і чисток усередині апарату ВУАН. До речі, уже після смерті епідеміолога в розпал «великого терору» НКВС прийняв акт щодо знищення щоденника дослідника «По світах і людях», мотивуючи його тим, що нібито «академік Д. Заболотний пропагував буржуазно-націоналістичну ідеологію» [12, с. 55].

Безумовно, талановитий вчений, якби довше очолював Академію наук республіки, міг би зробити набагато більше. Однак життєві сили поступово залишали Д. Заболотного. У серпні 1929 р. один з останніх записів у щоденнику академіка підтверджує це: «Думаю про роботу, багато планів, проте сили закінчуються – з кожним днем працювати мені стає все важче» [11, с. 237]. У жовтні 1929 р. Д. Заболотний у справах виїхав до Ленінграда, але на зворотному шляху захворів. Організм науковця вже давно був ослабленим, тому всі спроби врятувати його життя не мали успіху. 15 грудня 1929 року Данило Кирилович Заболотний пішов з життя.

Небагато часу перебувала ця людина на посаді президента Академії наук України – трохи більше ніж півтора року, – проте її роль в історії становлення ВУАН та розвитку республіканської науки визначна. Значущість діяльності Д. Заболотного як президента полягає насамперед у великій організаторській роботі, спрямованій на встановлення тісного зв'язку теорії з практикою, відповідності наукового знання вимогам часу. За його президентства були істотно видозмінені пріоритети діяльності Академії наук, ухвалена нова редакція її статуту, а лави ВУАН поповнили 33 нові академіки, зокрема такі видатні вчені та громадські діячі, як П. Тичина, Є. Патон, О. Богомолець, О. Шліхтер, О. Леонтович, О. Палладін, Г. Проскура та інші. Нарешті, були створені кілька нових інститутів біологічного й технічного профілю, що мали розв'язувати важливі питання охорони здоров'я, технічного й економічного розвитку республіки.

Отже, цій людині в дуже непростий час на зламі епох вдалося органічно поєднати високі посади з найвищими науковими досягненнями, здобути всесвітнє визнання й водночас залишитися надзвичайно простою у спілкуванні, аскетичною в побуті й вимогливою до себе людиною. Усі ці якості Д. Заболотний зміг – навіть за не надто тривалий період – виявити й на посаді президента ВУАН, давши новий імпульс розвитку цієї «кузні» наукових кадрів республіки.

Література

1. Аристовский В. Академик, профессор Д. К. Заболотный / В. Аристовский // Казанский медицинский журнал – 1930 – № 2 – С. 224 – 225.
2. Бароян О. Заболотный – выдающийся ученый и великий гражданин / О. Бароян. – М.: Наука, 1966. – 20 с.
3. Билай В. Даниил Кириллович Заболотный: советский микробиолог и эпидемиолог / В. Билай. – К.: Наукова думка, 1987. – 124 с.

4. Васильев К. Д. К. Заболотный (1866 – 1829) / К. Д. Васильев. – М.: Медицина, 1986. – 103 с.
5. Васильев К., Голд Е. Д. К. Заболотный – один из первых организаторов советского здравоохранения / К. Васильев, Е. Голд // Советское здравоохранение. – 1967. – №4. – С. 64 – 67.
6. Голубев Г. Житие Даниила Заболотного / Г. Голубев. – М.: Молодая гвардия, 1962. – 255 с.
7. Дупленко К. Из истории научных медицинских школ Украины / К. Дупленко. // Советское здравоохранение. – 1965. – № 4. – С. 35 – 39.
8. Заболотный Д. Автобиография академика Даниила Кирилловича Заболотного / Д. Заболотный // Врачебное дело. – 1950. – №1. – С. 1 – 4.
9. Миленушкин И. Выдающийся деятель отечественной медицины Д. К. Заболотный / И. Миленушкин. – М.: Знание, 1954. – 24 с.
10. Мороз В. М., Палій Х. К., Ковальчук В. П. Академік Заболотний Данило Кирилович – обдарований народом України безсмертям (до 150-річчя з дня народження) / В. Мороз, Х. Палій, В. Ковальчук // *Biomedical and biosocial Anthropology*. – 2016. – № 26. – С. 7 – 12.
11. Пицък Н. Даниил Кириллович Заболотный, 1866 – 1929. / Н. Пицък – М.: Наука, 1988. – 304 с.
12. Хандзій О. «Дневник академика Заболотного подлежит уничтожению путем предания его огню»: Історія / О. Хандзій // *Країна* – 2014. – № 49 (252). – 18 грудня. – С. 54 – 57.